„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK”
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XLVI, 217–243

DEBRECEN
2008.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

TERHI AINIALA–MINNA SAARELMA–PAULA SJÖBLOM,
Nimistöntutkimuksen perusteet [A névkutatás alapjai]. Tietolipas 221.
Suomalaisen Kirjallisuuden Sure. Helsinki, 2008. (369 lap)

A magyar névkutatók évtizedek óta megkülönböztetett figyelemmel követik finn kollégáik munkáját: időről időre áttekintést adnak a finnországi onomasztika helyzetéről,[1] ismertetik a legfontosabb megjelent műveket.[2] Ez az érdeklődés nem csupán a rokon nyelvnek szól, hanem sokkal inkább annak a magas tudományos színvonalnak, amit a finnországi névkutatás képvisel, s amelyet méltán ismernek el másutt is a világban. Úgy gondolom, hogy a finnországi onomasztika nemzetközi tekintélye a múlt század közepe táján a skandináv kutatók körében alapozódott meg a rendszeressé váló konferenciák, tanácskozások és a megindu-ló együttműködések során, majd kiemelkedő képviselői révén egyre szélesebb körben vált elismertté. Ezt jelezte, hogy 1990-ben a Nemzetközi Névtudományi Társaság Helsinkiben rendezte meg a háromévenként szokásos konferenciáját. A finnországi névkutatók azóta is elismert tagjai a nemzetközi névkutató társadalomnak. Azt, hogy a magyarországi érdeklődés sem merül ki pusztán a fent em-

[1] HOFFMANN ISTVÁN: Helynévkutatás Finnországban. Magyar Nyelvjárások 25 (1983): 79–90; NYIRKOS ISTVÁN: A finn névkutatásról. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. (1997): 491–8; HOFFMANN ISTVÁN: Mire jó a névkutatás? A finnországi névkultúráról. Folia Uralica Debreceniensia 8 (2001): 225–35.

[2] A régebbi ismertetéseket lásd az előző lábjegyzetben elsőnek hivatkozott munkámban, az azóta megjelentek közül néhány további: SZABÓ T. ÁDÁM: Eero Kiviniemi: Rakkaan lapsen monet nimet. Espoo, 1982. Névtani Értesítő 9 (1984): 108–14; SZABÓ T. ÁDÁM: Alpo Räisänen: Kainuun murteiden ja nimistön opas. Kajaani, 1982. Nyelvtudományi Közlemények 86 (1984): 468–9; KÁLMÁN BÉLA: Pertti Virtaranta: Tverin karjalaisista nimistä. Magyar Nyelvőr 116 (1992): 338–9; HOFFMANN ISTVÁN: Eero Kiviniemi: Perustietoa paikannimistä. Helsinki, 1990. Magyar Nyelvjárások 28–29 (1990): 157–65. Eero Kiviniemi születésnapi köszöntő könyvéről (You name it. Szerk. Ritva Liisa Pitkänen–Kaija Mallat. Helsinki, 1997) PETHŐ GERGELY írt recenziót: Magyar Nyelvjárások 35 (1998): 215–20. Sirkka Paikkala „Se tavallinen virtanen” (Tampere–Helsinki, 2004) című könyvéről pedig három ismertetés is megjelent: NYIRKOS ISTVÁN: Magyar Nyelvjárások 43 (2005): 149–53, UŐ: Onomastica Uralica 5 (2007): 83–8, KOVÁCS OTTILIA: Névtani Értesítő 28 (2006): 276–9.

lített formális gesztusokban, az mutatja, hogy a magyar szerzők meglehetősen sűrűn hivatkoznak munkáikban a finn névkutatás eredményeire.

Úgy tűnik, a finn onomasztika napjainkban olyan időszakához jutott el, amikor e szakma művelői elérkezettnek látják az időt bizonyos összegző művek létrehozására. Ilyen a közelmúltban napvilágot látott „Suomalainen paikannimikirja" (Szerk. SIRKKA PAIKKALA. Helsinki, 2007), s ilyen az itt ismertetendő munka is, amely vele csaknem azonos időben jelent meg. Maga a cím: „Nimistöntutkimuksen perusteet" a könyv általános, ha úgy tetszik, nyelveken felül álló általános névtani irányultságát hangsúlyozza, a szerzők azonban kiemelik, hogy alapvetően a finnországi névkutatás újabb eredményeit kívánják bemutatni. Minthogy azonban az onomasztika már régóta nemzetközi tudománnyá vált, természetszerűen megjelennek a műben azok a felfogások, elméletek is, amelyek az egyetemes onomasztikát napjainkban jellemzik. A munka elsődlegesen kézikönyvnek készült, leginkább abból a célból, hogy az egyetemi oktatás segítségére legyen, de a szerzők igyekeztek azoknak az érdeklődését is kielégíteni, akik más szakmák művelőjeként kerülhetnek kapcsolatba a nevekkel. A könyvet azonban nemcsak tankönyvnek tekinthetjük, hanem kétségkívül komoly tudományos teljesítménynek is, amelynek alapelvei, módszerei világosan megmutatják szerzőinek a tudományterülettel kapcsolatos — nem is feltétlenül minden részletében pontosan azonos — felfogását, véleményét. A tudományos igényesség egyik fontos biztosítéka a pontos terminushasználat, amelyre — az elméleti keretek egyértelmű rögzítésének szándékával — az alkotók láthatóan nagy figyelmet fordítottak. A terminológiában való eligazodást segíti az e célból összeállított mutató (364–9) is.

Az alábbi ismertetésemben azonban elsősorban nem a könyv általános névelméleti felfogását s az egyes névfajták bemutatásának elméleti-módszertani problémáit kívánom érinteni,[3] hanem a munkának azokat a részleteit, amelyek a magyar névkutatók számára a korábban napvilágot látott áttekintésekhez, ismertetésekhez képest — megítélésem szerint — a legtöbb újdonságot tartalmazzák.

A szerzők mint nyelvész névkutatók az onomasztikát nyelvtudományi diszciplínaként határozzák meg, amely azonban erősen kötődik más tudományterületekhez is. Megállapítják, hogy a névnek mint nyelvi jelnek az egyértelmű definiálásával máig sem boldogult a tudomány, ezért ők is beérik azzal, hogy a legjellemzőbb jegyeit bemutassák. A névelméleti fejezet (Nimistöntutkimuksen teoreettista taustaa, 12–42) szerzője, Paula Sjöblom abból a tételből indul ki, hogy a tulajdonnév nyelvi jel, s mint ilyen, rendelkezik jelentéssel is. Elutasítja azokat a „szélsőséges véleményeket", amelyek szerint a névnek nincs jelentése, vagy amelyek nem tekintik a neveket még a nyelv elemének sem. Ezzel szemben felvázolja a tulajdonnév jelentésének összetevőit: a lexikális, az etimológiai, a denotatív, a kon-

[3] Az e kérdéseket előtérbe állító ismertetésemet lásd az „Onomastica Uralica" 8. kötetében (megjelenés alatt).

notatív, a preszuppozicionális (valójában osztályjelölő) és az affektív jelentést. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a tulajdonnév monoreferenciális jellege az, amely a legmarkánsabban elkülöníti e kategória elemeit más nyelvi elemektől. A tulajdonnevek és a közszók azonban a szerző felfogása szerint egyáltalán nem alkotnak egymástól mereven elkülönülő kategóriákat, mivel egyes elemeik akár a másik szócsoportra jellemző helyzetekben is előfordulhatnak. A két nyelvi kategória elkülönítésében kognitív, sőt neurolingvisztikai szempontok is feltűnnek, s a szerző újabb eredményeket e téren elsősorban a gyermeknyelv kutatásától vár.

A tulajdonnevek jellegzetességei között nagy hangsúlyt kap a rendszerjellegük, ami egyfelől azt jelenti, hogy a nevek olyan csoportot alkotnak, amelyet meghatározott szerkezeti és működési jegyek jellemeznek, másfelől pedig azt értjük rajta, hogy ez a nyelvi állomány olyan egész, amelyben a részek egymással összefüggő viszonyban vannak. Mivel pedig e rendszerek nyitottak mind a társadalom, mind a kultúra, mind pedig a nyelv felé, ezek változásával maguk is folyton módosulnak. Ebben az összefüggésben azonban a névnek nemcsak a társadalmi-kulturális meghatározottsága, hanem az erre való visszahatása is nagy hangsúlyt kap: a névadási tevékenységet a szerző az egyéni és közösségi identitásépítés fontos eszközének tekinti. A névelmélet a tulajdonnév általános jegyeit igyekszik ugyan bemutatni, mivel azonban eredményei gyakran az egyes névfajták kutatásából valók, egyfajta egyenetlenség is megmutatkozik e téren: az elmélet legtöbb eleme a helynevekre vonatkozóan lett kidolgozva, s ezek nem mindig adaptálhatók más névfajtákra.

A névfajták kérdése egyébként az elméleti részben is fontos szerepet kap. Paula Sjöblom hangsúlyozza, hogy a tulajdonnevek osztályozása magán a nevek rendszerszerűségén kell, hogy alapuljon, ugyanakkor kiemeli azt is, hogy a kategorizáció függ a kutató választott nézőpontjától is. Ő maga részletesen egy kulturális alapú osztályozást mutat be (27), amelynek négy fő kategóriája van: személy-, állat-, természeti és kultúrnevek. Ez utóbbi két csoportba kerültek egyrészről a terület- és víznevek, valamint az égitestek nevei, másfelől pedig a település- és az építménynevek, a mezőgazdasági és a közlekedési nevek, továbbá a műalkotások és intézmények, valamint a termékek nevei. Látható, hogy a rendszerezésben a hagyományos helynévi kategória egyes névfajtái két fő csoportba osztva szerepelnek. Azt azonban meglehetősen nehéz belátni, hogy például a településneveknek mint rendszernek erősebb kapcsolatai lennének a műalkotások vagy az intézmények neveivel, mint mondjuk, a másik fő kategória alá sorolt víznevekkel. Az efféle anomáliák — megítélésem szerint — a kategorizáció működőképességét, alkalmazhatóságát alapjaiban érintik.

Az onomasztika kutatási anyagát illetően — a korábbi áttekintésekhez hasonlóan — ismételten csak azt állapíthatjuk meg, hogy finnországi kollégáink irigylésre méltó helyzetben vannak: a hatalmas adatállományok összeállítását és gon-

dozását a Honi Nyelvek Kutatóintézetének (Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus) kebelében önálló névtani archívum végzi. A névgyűjtés Finnországban is már a 19. században megindult, de a ma folyó munka közvetlen előzménye is mintegy száz éves múltra tekint vissza: azóta lényegében változatlan módon (persze folyton megújuló eszközökkel és módszerekkel) gyarapodik a névanyag. Ennek eredményeként 2,6 millió helynévről készült gazdag adatolású névcédula (nimilippu), ez az anyag a kutatók szerint az érintett területek 95%-át képviseli. E gyűjtőmunka leginkább a régi névkincs megmentését célozta, s a nevek így főleg a modernizáció előtti névrendszert képviselik. Korábban nem folytak rendszeres gyűjtések a városi névanyagra vonatkozóan, ilyen programok csak a legutóbbi időkben indultak el. A finnországi helynevek számát a szerzők véleménye szerint nem lehet meghatározni, a névsűrűség olyannyira eltérő lehet, hogy 1-2 név/km^2-től akár 30 név/km^2-ig is terjedhet. A vidéki Finnországban a 20. század elején hárommillióra becsülik a nevek számát, ami napjainkra jelentősen csökkent ugyan, ám ezzel szemben ugyancsak megnőtt a városi, ún. tervezett nevek száma.

A névarchívum adatállománya ma már nem csupán a hagyományos cédulákon férhető hozzá, hanem elektronikus adatbázisokban is. Az így feldolgozott 800 000 névből 90 000 egy részletes elemzéseket is tartalmazó helynévbankban (Paikannimipankki) is megtalálható, nagyjából ugyanennyi pedig térinformatikai eszközökkel is kezelhető (Paikannimikartasto). A személynevek kutatását már több évtized óta hatalmas adatbázisok segítik, amelyek a hivatalos szervek lakossági nyilvántartásain alapulnak.

A finn onomasztika forrásanyagát Terhi Ainiala a finnországi névkutatás történetével együtt közös fejezetben ismerteti (Suomalaisten nimistöntutkimuksen aineistoja ja linjoja, 43–85). Ez utóbbi témakört a szerző igen összefogottan, az utóbbi fél évszázad legfontosabb eredményeire összpontosítva mutatja be. Elsősorban a helynévkutatás ismeretanyaga kapott itt helyet, mivel a finn onomasztikának régóta ez a legeredményesebben művelt területe. Nagy hagyományú kutatási irány az etimológiai vizsgálat és a névkölcsönzés tanulmányozása, s ezekkel összefüggésben a településtörténeti kutatások. Terhi Ainiala a finn onomasztika központi kérdéskörének a helynevek tipológiai vizsgálatát tartja, véleménye szerint ennek fejlődésével vált a finn névkutatás a nyelvtudomány önálló területévé. Ehhez kapcsolódik leginkább Eero Kiviniemi munkássága is, aki a szerző szerint igen sokat tett a finn onomasztika megújításáért és nemzetközi színvonalra emeléséért. Azt, hogy tevékenysége meghatározó volt az utóbbi évtizedek kutatásaiban, az is mutatja, hogy az onomasztika más területein is nagy sikerrel végzett lényeges eredményeket felmutató kutatómunkát. A tudománytörténeti részben szó esik a finn névkutatás újabb irányairól is: a szociolingvisztikai szemléletű kutatásokról és ehhez kapcsolódóan a városi névkincs és részben a szleng névhasználatának vizsgálatáról. A legutóbbi időket a finn névkutatás egyre sokoldalúbbá, sokszínűbbé válása jellemezte.

Ugyancsak Terhi Ainiala írta a könyv harmadik, helynevekkel foglalkozó fejezetét (Paikannimet, 86–161). Ebben a legrészletesebben — a fentiek alapján teljesen érthető módon — a helynév-tipológiai kutatásokat tárgyalja. A mondatszemantikai alapú elemzés, amelyet a finnországi svéd helynevekre Kurt Zilliacus, a finnekre pedig Eero Kiviniemi dolgozott ki, a nevek szerkezetét a névadási motívumokkal összefüggésben vizsgálja. A nevekben gyakori — és itt is bemutatott — változások ellenére a hagyományos finn helynévállomány 90%-a bizonyul szerkezeti és mondatszemantikai szempontból elemezhetőnek: ez abból adódik, hogy a név születésekor a hely és a név között közvetlen kapcsolat áll fenn, ami igen sokáig meg is maradhat. A nevek nagy része kétrészes név, amelyben az alaprész többnyire földrajzi köznév: a leggyakoribb közülük a *pelto* 'mező', azán a *mäki* 'domb', *niemi* 'félsziget', *suo* 'mocsár', *saari* 'sziget' következik, érdekes, hogy az ezer tó országában a *järvi* 'tó' nincs a leggyakoribb tíz szó között. A bővítményrészek fele a helynévben szereplő másik tulajdonnév, túlnyomórészt helynév, ami a névhasználat rendszerszerű és gazdaságos jellegét egyaránt mutatja.

A történeti helynévkutatás első forrásai Finnországban a 13. századból maradtak fenn, az első teljesnek tekinthető településlista a 16. század közepéről való. A finn névkutatók a történeti vizsgálatokra eredményesen használják azonban az élő névanyagot is, különösen a nyelvi kapcsolatok elemzésében: a névarchívum 300 000 svéd és több mint 30 000 lapp helyneve ehhez jó alapot jelent. A finn–svéd nyelvhatárt illetően például Ritva Liisa Pitkänen helynévi anyag alapján mutatta ki, hogy — a korábbi történettudományi felfogástól eltérően — a délnyugati szigetvilágban elsődlegesen finnségi népek éltek, akikre csak a 12. századot követően települtek rá a svédek. A finnországi lapp eredetű szubsztrátumnevek pedig azt mutatják, hogy e népesség lakóterülete a mainál jóval délebbre, az ország déli, délnyugati részéig húzódott.

A szocioonomasztikai kutatások fontos vonulata foglalkozik a helynevek kihalásának kérdésével. Ez főleg a mikrotoponimákra jellemző folyamat, a vizsgálatok szerint egyes településeken az elmúlt 200 év alatt akár a névkincs 70–80%-a is elpusztulhatott, a legutóbbi 30-40 év alatt pedig átlagosan a nevek fele tűnt el: egyes településeken ugyan esetleg csak az egyharmaduk, másutt azonban akár ennek a duplája is. E felmérések minden másnál objektívabban jelzik a helynévgyűjtő munka hatalmas értékmentő szerepét.

Az urbanizáció másfelől azonban gazdagítja is a névkincset, ennek vizsgálata az utóbbi évek újszerű tematikáját adja a finn névkutatásban. A beszélt nyelv különféle változatai között a szleng névhasználata részesült különös figyelemben, amely azonban e téren nem válik el erősen más nyelvváltozatoktól. Különösen jellemző rá a nevek rövidítése: az *Aleksanterinkatu*-t — Helsinki Váci utcáját —, amely I. Sándor cárról kapta a nevét még a 19. század elején, ma már a köznyelv is *Aleksi*-nek nevezi, de még jellemzőbb a szlengben általános képzők használata:

a *Kaivopuisto Kaivari,* a *Seurasaari Seuris* neve mutatja ezt. Gyakoriak az emotív metaforikus nevek is: a *Sardiinipurkki* 'szardíniásdoboz' háznévként, a *Monaco* pedig városrész neveként. A szocioonomasztikai felmérések azt is vizsgálják, hogy milyen tényezők befolyásolják a névhasználók névismeretét: ennek okait az egyén helyzetében éppúgy ki lehet mutatni, mint a megjelölt helyek jellegében.

E tényezőknek nagy szerepük van a névtervezésben, amely a névkutatást alkalmazott tudományként használja fel. A finnországi névkultúra magas színvonalát jól mutatja, hogy a helynévadás menetét, feltételeit törvény szabályozza. Az újabb lakóterületek részei már a tervezés folyamán nevet kapnak, gyakran a régi névkincs megújítása révén. Az is természetes, hogy a kétnyelvű területeken az egyes helyek finn és svéd, illetőleg finn és lapp nyelven is kapnak hivatalos nevet.

A személyneveket tárgyaló rész (Henkilönnimet, 162–264) Minna Saarelma munkája. A szerző felfogása szerint a személynév nem tekinthető pusztán az egyén azonosítására és elkülönítésére szolgáló címkének, hanem kifejezi a névviselőnek valamely csoporthoz, nyelvhez, valláshoz, kultúrához stb. való tartozását is. E névfajta igen erős kulturális meghatározottságot mutat, ami abból is kitűnik, hogy a személynévrendszerek különbözősége elsősorban a kultúrák eltérő jellegével függ össze, nem pedig a nyelvekével. A nevek alapfunkcióját és a névadás ősi gyökereit a szerző szerint a mai preindusztriális társadalmak névhasználatában lehet leginkább megragadni, ezért Richard D. Alford kutatásai nyomán részletesen tárgyalja ezek személynév-viselési szokásait. Ugyancsak külföldi eredményekre, a német Konrad Kuncze munkájára támaszkodva mutatja be a személynevek tipológiai rendszerét is. A személynevekkel foglalkozó fejezetnek ily módon csaknem a fele nem a finn személynevek kérdését tárgyalja. Ebben szó esik az afrikai és az ázsiai népek névadásáról; ez utóbbinak finn vonatkozásai is vannak, ugyanis Namíbiában a finn hittérítők tevékenysége nyomán meglehetősen elterjedtté váltak a finn keresztnevek. Másrészt az egyre jobban megélénkülő migráció következtében az emberek Finnországban is mind gyakrabban kerülnek közvetlen kapcsolatba a fejlődő országok nyelveiben használatos különböző személynevekkel.

Az európai személynévrendszerek áttekintését az ókori görög és latin, illetőleg a középkori germán névhasználat részletes bemutatásával kezdi a szerző, a keresztény névadás elterjedését pedig „forradalminak", „paradigmaváltásnak" nevezi (195). Kiemeli, hogy a keresztény névkincs használata a kereszténység fölvételét követően csak évszázadokkal lett általánossá mind Skandináviában, mind pedig Finnországban; s a királyi udvarból fokozatosan terjedt lefelé: előbb a városokban jelent meg, vidéken csak ezt követően mutatkozik, s a nők neveként gyorsabban tért hódított, mivel a fiúk inkább továbbvitték a családban használatos régi típusú neveket. E kereszténység előtti neveket Kelet-Finnországban még a 16. században is használták, a lappok körében pedig még a 18. században

sem volt általános a keresztény névadás. A keresztény névkincs azonban végül az ősi finn neveket teljesen kiszorította — egyes elemeit majd csak a 19–20. században a nemzeti öntudatra ébredés hatása hozza vissza a névkészletbe —, s a keresztény nevek a finnben sajátos népnyelvi formában rögzültek: *Jussi (< Johannes), Lauri (< Laurientius), Jaakko (< Jacobus)* stb.

Az egyelemű keresztnevek mellett a 16. századtól ragadványnevek (lisänimi) is megjelentek, amelyek foglalkozásra, származási helyre, legtöbbször pedig apai névként családi kapcsolatra utaltak. Ezeket azonban a források többnyire latin vagy később egyre inkább svéd nyelven rögzítették, ami kétségkívül megnehezíti a finn névrendszer történetének vizsgálatát. A svéd királyság a nemesség számára 1626-ban kötelezővé tette ugyan a családnév használatát, ez a névforma azonban nagyon lassan terjedt el, s a vidéki földműves lakosság körében csak a 19. században lett általánossá. A 19–20. század fordulójának évtizedeiben erős finnesítési hullám alakította át a családnévállományt. Finnország lakói ma kb. 140 000 különféle családnevet viselnek, ezek száma 1970-ben még csak 75 000 volt. A növekedést jórészt a nemzetközi házasságok és a házasságkötéskor létrehozott kettős családnevek okozták. A nevek 40%-a finn eredetű — de ezeket a lakosság 80%-a viseli —, 35%-a idegen eredetű és 25%-a kettős házassági név. A finn eredetű nevek négy-négy tized része összetett szóból áll *(Virtaranta),* illetve valamilyen képzőt tartalmaz *(Mäkelä),* a legtöbben a *Virtanen* nevet viselik.

A finnországi keresztnévadás vizsgálatában jóval nagyobb teret kap a nyelvészeti közelítésmód, mint sok más nyelv hasonló neveinek esetében, mivel e rendszer lényegében nyitott: a finn névtörvény csak igen kevés akadályt gördít az elé, hogy a névadók szabadon bővítsék a névállományt. Kiviniemi számításai szerint a 20. században Finnország lakói mintegy 50 000 különböző keresztnevet viseltek, igaz, közülük a 2000 leggyakoribb kötődik a lakosság 98%-ához. A legnépszerűbb női név a *Maria, Helena* és *Anneli* volt ebben az időszakban, míg a férfiak a *Juhani, Olavi, Johannes* neveket viselték leggyakrabban.

A fentiekben *keresztnevek*-ről szóltam, ami azonban nem tükrözi pontosan az erre vonatkozó *etunimi* (szó szerint: *előnév,* a magyar *utónév*-hez hasonlóan) terminust. A fejezet szerzője, Minna Saarelma is hangsúlyozza, hogy a különböző nyelvek személynevekre vonatkozó terminológiája igen jelentősen különbözik egymástól, s a terminusok nem is mindig feleltethetők meg egymásnak. A terminológia kialakítása elsősorban a személynévfajták rendszerezésével függ össze: Saarelma két fő csoport, az egyénekre utaló és a kollektív nevek alá sorolva tárgyalja az egyes névfajtákat. Az első csoportban az emberek, illetve az emberekhez hasonló egyének (mitológiai lények, fiktív személyek) nevei szerepelnek, a további alcsoportokat az emberek egyéni nevei között aszerint különíti el, hogy egy- vagy többnevűségen alapuló szisztéma elemei-e az adott névfajták (a magyar terminológia ezt egy- és többelemű névnek nevezi). Meg kell azonban

jegyezni, hogy a két rendszer között nem vonható merev határ, hiszen többnyire az egynevűség viszonyai között is megjelennek a pontosabb elkülönítést szolgáló mellék- vagy ragadványnevek (lisänimi). A többnevűség körülményei között elkülöníti a hivatalos és nemhivatalos névfajtákat, ezen belül pedig az elő-, közép- és családneveket (etu-, väli-, sukunimi). Ezzel azonban a kategorizáció heterogénné válik, mivel nyelvhasználati és strukturális osztályozási szintek keverednek egymással. Az, hogy a család- és a klánnevek az egyénekre utaló és a kollektív nevek között is meg vannak említve, rendszertani értelemben kétségtelenül ellentmondásnak tartható, még akkor is, ha e névfajtáknak valóban van egyénre és csoportra utaló szerepük.

Megemlítem még, hogy a könyvben mindössze két magyar névpélda szerepel, s mindkettő ebben a fejezetben: a *Fehér László* a nevek sorrendje kapcsán van megemlítve, a *János* pedig mint a középkorban leggyakoribb európai név magyar megfelelője jön elő.

A fejezet egy különleges személynévadási rendszert, a süketnémák jelnyelvi neveit is bemutatja. A jelnyelv Finnországban hivatalos kisebbségi nyelvi státust élvez, és mintegy 5000 süketnéma használja, továbbá ugyanennyi, a környezetükben élő személy. A süketnéma szülők a gyermeküknek — akár ép, akár fogyatékos — jelnyelvi nevet is adnak, ami természetesen hangalak nélküli név, szemantikája azonban többnyire a ragadványnevekével egyezik meg, azaz mindig közszóilag is értelmezhető.

Minna Saarelma a szerzője annak a két rövid fejezetnek is, amely az állatnevekkel (Eläinten nimet, 265–74), illetve az irodalmi nevekkel (Kirjallisuuden nimet, 332–49) foglalkozik. Az állatnevek közül a kutya-, macska-, ló- és szarvasmarhaneveket tárgyalja részletesebben, s megtudhatjuk például, hogy a macskák fele valamilyen személynevet kap, ami a névadás perszonifikáló jellegét mutatja, s hogy a leggyakoribb nevek *m*-mel kezdődnek, és gyakran tartalmaznak *i, r, s* hangokat: *Miiru, Misu.* Az irodalmi névadás vizsgálata a finn onomasztika kevésbé művelt területei közé tartozik, viszonylag nagyobb figyelmet fordítanak azonban a gyermekirodalom névanyagára, illetőleg a szépirodalmi művek tulajdonneveinek fordítási kérdéseire.

Ugyancsak újabb területe a finn névkutatásnak az ún. kereskedelmi nevek (Kaupalliset nimet, 275–330) vizsgálata, ám újszerűsége és a mindennapi életben való fontossága miatt mégis terjedelmesebb fejezetet szentelt neki Paula Sjöblom. A névnek a gazdaságban fontos szerepe, gazdasági értéke van, ezért a világon mindenütt a jog is szabályozza, védi az ide tartozó nevek használatát. A kereskedelmi neveknek három fajtáját különíti el a szerző: a cégneveket, a márkaneveket és a termékneveket, de közel állnak ezekhez a részletesebben nem tárgyalt hajónevek, eseménynevek (pl. fesztiválok nevei), zenekarok nevei, az internetes domainnevek stb. A cégneveknek a helynévi tipológiához hasonló

szerkezeti leírását is megtaláljuk a fejezetben, s megtudjuk, hogy a finnországi cégek között egyelőre még többségben vannak a finn nevet viselők, de gyorsan nő az angol nevűek száma is. A példák között többnyire nem valós neveket találunk, hanem fiktív formákat, ami jelzi az e szférákban alkalmazott normákhoz való igazodást, de egyúttal megmutatja az efféle kutatómunka lehetőségének a komoly korlátait is.

Terhi Ainiala, Minna Saarelma és Paula Sjöblom könyve nem egyszerű összegzése a finnországi névkutatás legújabb eredményeinek, mivel ezek az eredmények egységes szemléleti keretben, az egyes szerzők jórészt azonos elméleti alapállásából kiindulva jelennek meg. Az egyes fejezetek bemutatják a finn névkutatás legerősebb, legsikeresebb irányait, és emellett nemcsak tekintettel vannak az újabb irányzatokra is, hanem szinte kiemelten kezelik azokat az ígéretes kezdeményezéseket, amelyek egyúttal a jövő feladatait is adják a szakma művelői számára. A magyar névkutatóknak már csak emiatt is érdemes továbbra is figyelniük finn kollégáik munkájára.

HOFFMANN ISTVÁN

KOVÁTS DÁNIEL, **Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája.**
A Sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetei 6.
Sátoraljaújhely, 2008. (520 lap)

1. Kováts Dániel 2008-ban napvilágot látott monográfiája nem áll önmagában: „záró része egy trilógiának", amely Sátoraljaújhely és Sárospatak környékének történeti és modern kori helynévkincsét hivatott a nagyközönség elé bocsátani. E kötet szerves folytatása tehát az 1997-ben Balassa Iván és Kováts Dániel tollából megjelent „Sárospatak határának helynevei", valamint a Kováts Dániel által 2000-ben közreadott „Az abaúji Hegyköz helynevei" című munkáknak. A most kezünkben tartott kötet ugyanis éppen a Sárospatak és a Hegyköz között húzódó terület (Sátoraljaújhely és környéke) helyneveinek a gyűjteménye (5). Az említett munkák szoros összetartozását egyébként nemcsak a belső (azaz például a szerkezeti, tipográfiai) hasonlóságaikkal érzékeltetik a szerzők, de a borítók struktúrája, grafikai jellege is ezt hivatott kifejezni.

Sátoraljaújhely szótárának egybeállításához Kováts Dániel valójában személyes indíttatástól is hajtva fogott hozzá. Amint azt a kötetben található néhány mondatnyi önvallomásából megtudjuk: harminc évig volt a település lakója, s

annak tudományos életében is jelentős szerepet vállalt (6). A 750 éves városi múltra visszatekintő egykori zempléni megyeszékhely a Szegedre költözése után is élénken foglalkoztatta a szerzőt, s ennek az igen erős kötöttségnek köszönheti a magyar helynévkutatás a „Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája" című kötetet.

Az előzményekhez képest — amint ezt a címben szereplő *történeti topográfia* kitétel is jelzi — a most megjelent könyv valamelyest mást is nyújt. A szerzőt ugyanis a kötet összeállításakor kettős célkitűzés vezette: igyekezett egyrészt — és ebben összhangban van a másik két munka céljaival — Sátoraljaújhely, valamint a hozzá csatlakozó három település (Károlyfalva, Rudabányácska és Szephalom) bel- és külterületi helyneveit szótári formában közreadni, hogy „a történetileg kialakult névállomány ne menjen feledésbe" (23). Törekedett másrészt arra is — és ebben a tekintetben többet ad a korábbi munkákhoz képest —, hogy az egyes nevek kapcsán azokat az ismereteket, információkat is feltüntesse, amelyek az adott helyre vonatkoznak. Olyan történelmi adalékok is helyet kaptak ezáltal a munkában, amelyek elsősorban nem is annyira a tudósnak, mint sokkal inkább „a város iránt érdeklődő olvasónak hasznosak lehetnek" (23). A névkincs közrebocsátásával Kováts Dániel ugyanis nemcsak a tudományt, hanem a honismeretet is szolgálni kívánja.

Minthogy a monográfia történeti és élő névanyagot is bemutat, a forrásai ennek megfelelően igen sokrétűek. A történeti névanyag egybehordásához feldolgozott munkákról a „Források, rövidítések" gazdag jegyzéke ad messzemenő tájékoztatást (33–48), a modern kori névállomány összeállításához pedig Kováts Dániel több időszakban is végzett helyszíni gyűjtéseket, melyek során nemcsak a nevekről, hanem a hozzájuk fűződő mondákról, szájhagyományról is tájékozódott az adatközlőktől (6). A nevek szótárát régi képeslapok, térképrészletek, archív fényképfelvételek, valamint mai ábrázolások teszik még szemléletesebbé; s közülük különösen a térképszelvények valóban jól kiegészítik az írott közléseket, főként az adott névalakok térbeli elhelyezését segítve.

2. Történeti helynévszótár összeállításakor a szótárkészítő nem könnyen megoldható feladatokkal is szükségszerűen szembenézni kénytelen. Döntést kell hoznia egyrészt abban a kérdésben, hogy mi minősül egyáltalán helynévnek, és mi tekinthető inkább a hely közszói körülírásának, azaz mi kerüljön be a szótárba, és mi maradjon ki belőle. Kováts Dániel ebben a kérdésben nagyvonalúan határozott, és a tágabb értelemben vett helymegjelöléseket is nemegyszer önálló szócikké emelte. Ezért találkozunk szótárában például **Kistoronyai útra forduló rövid földek, Rétekre és erdőbe járó szekérút** típusú címszavakkal álló szócikkekkel. Másutt — jórészt az utak igen gyakran bonyolult megjelölésében — az efféle alakulatok többnyire nem kaptak külön szócikket, csupán utalószócikkek vezetnek el hozzájuk, s adataikat a valóban névszerű képződmények szócik-

keiben találjuk meg: a **Veres-föld szőlőhöz vezető út** utalószócikke például a **Veres-föld** címszóhoz, a **Kistoronya felé járó országút** utalószócikke pedig a **Kistoronyai út**-hoz utalja az olvasót. Ilyen esetekben nem ritkán éppen az okozza a problémát, hogy az esetlegesen helynévnek tartható megjelölésben magát a névterjedelmet megállapítsuk.

Bizonyos típusú helyfajták kapcsán összefoglaló szócikkekre akadunk a szótárban: a [ ]-be tett közszói megjelölésekre azért utal ekképpen a szerző, hogy olyan általánosabb információkat közölhessen, amelyeket egy-egy helynévhez közvetlenül nem kapcsolhat. Így szerepeltet **[patakok], [határkövek]** stb. fejjel álló szócikkeket, ahol aztán vagy címszavakra történik utalás, vagy pedig adatok sorát találjuk meg. Néhány helyet jelölő közszói adat ugyancsak előbukkan a szócikkek között (pl. 1334: que in vulgarica *Zylfa* vocantur), ami a történeti helyneveket közreadó szótárakban ma már valójában bevett gyakorlatnak számít.

A történeti névadatok kapcsán az ún. „hiteles névalak" rekonstrukciója szintén feladja a leckét a szótáríróknak. Kováts Dániel a szócikkek élén a köznyelvivé alakított (sztenderdizált) névalakot igyekszik minden esetben feltüntetni. A *[gyíkíny alja]* hangzású adatokat ezért találjuk nagyon helyesen a **Gyékény alja** címszó alatt még akkor is, ha az előfordulások között egyetlen ilyen hangalakú sem akad. Ennek az alapelvnek azonban nem minden címszó felel meg: az **Egör** forma rekonstruálását nyilvánvalóan a 17. század eleji *Egur* lejegyzések indukálták, a köznyelvi (és az alapelvekhez igazodó) alak azonban kétségtelenül az **Eger** lenne.

A hallatlan gazdag adatállományban olykor nem könnyű rendet vágni, Kováts Dániel ezt az akadályt az esetek óriási többségében mégis sikerrel veszi, és az efféle nehézségek csupán néha vezetnek nála tévedésekhez. Nem világos például az, hogy a minden kétséget kizáróan azonos nevet rejtő történeti adatokat olykor-olykor miért szerepelteti külön szócikkekben, illetve más-más címszó megadásával, ámde a kapcsolatukra utalva. Megítélésem szerint az 1367: terrae supra *Tonk-Rakottya* existen (a **Tank-rakottya** szócikkben) és az 1367: terrae supra *Tonkra kuttya* existen (a **Tonkra kútja** szócikkben) adatok azonosak, és mivel egy kivétellel valamennyi adat inkább mutat *Tank-rakottya* hangalakot, mindegyiket ehhez tartozónak tekinteném, és a köznyelvi **Tank-rekettye** címszó alá sorolnám. A *Tonkra kútja* névforma ellen szólnak egyébként a *kút* lexémát tartalmazó régi helynevek is, amelyekben a földrajzi köznév birtokos személyjeles alakja rendre *kuta* és nem *kútja.* Az persze, hogy a szótárt lapozgató olvasó egy-két efféle hibára bukkan, semmit nem von le a névanyag egyébként rendkívül következetes rendszerezését megvalósító kézikönyv érdemeiből.

A szótár forgatásához egyébiránt a szerző „használati utasítást" is mellékel: „Ezt a könyvet nem regényszerű olvasmányként kell fogadni, hanem olyan kincsestárként, amelyet felütve, böngészve váratlan érdekességek tanúi lehetünk." (25). Kováts Dániel tanácsát magam is megfogadtam, és az elém kerülő számos

„váratlan érdekesség” közül emelek ki alább egy csokorra valót, olyan jelenségeket, amelyek mindegyike akár önálló szakcikk témája is lehetne, s amelyek a történeti helynév-tipológia, a neveket alkotó szókincs vagy éppen valamely morfológiai sajátosság problematikájába vágnak.

3. A magyar helynévtörténeti szakirodalomnak azt az általános tételét, miszerint a településnevekre nagyfokú állandóság jellemző, nemrégiben megjelent munkámban igyekeztem cáfolni (TÓTH V. 2008). Az ott taglaltakat Kováts Dániel monográfiájának településnévi szócikkei messzemenően alátámasztják. Erre itt csupán *Sátoraljaújhely,* valamint *Rudabányácska* nevének változási repertoárjából mutatok be rövidke ízelítőt.

Sátoraljaújhely nevének alakulását alapvetően meghatározza földrajzi fekvése és történelmi múltja: az alföld és a hegyek találkozásánál elterülő település a tatárjárás során elpusztult, majd azt követően újratelepült. Ez a két mozzanat máig tükröződik az 1261 óta datálható *Sátoraljaújhely* névformában: az előtagja a lokális viszonyait, az utótagja pedig a ’környezeténél újabb falu’ jellegét hivatott kifejezni. A település névkincsének alakulásában az etnikai viszonyok is jelentős szerepet játszottak: előbb sváb, majd rutén és szlovák családok telepedtek meg a környéken (mindehhez lásd bővebben 8–9).

Sátoraljaújhelynek az idők folyamán közel húsz névvariánsa bukkant fel: némelyeket természetes névváltozások hívtak életre, míg másokat (elsősorban is bizonyos metaforikus névformákat) mesterséges névadás teremtett meg. A település legkorábbi neve a hegynévből metonimikusan keletkezett *Sátorhalma* (1110) volt, s ebből utóbb megszülettek az elhelyezkedésre utaló *Sátorelő* (1261) és *Sátoralja* (1275) névformák. A tatárjárás után az egykori faluhelytől valamelyest talán odébb újonnan megtelepülő falu *Újhely* nevet kapott (1256). A vidék mocsaras, vízjárta jellege miatt született meg a *Sátoralja* névből a *Sárosalja* (1275) variáns, s ezzel azonos szemlélet alapján a modern korban alkalmilag *Sárostanya* (1928) névforma is létrejött. A *Sátoralja* és az *Újhely* névalakok összekapcsolódása (egyfajta névintegráció) teremtette meg a *Sátoraljaújhely* (1261) nevet, melynek azonban további változatai is születtek: a Sárospatak nevét felhasználó *Patakújhely* (1579) és *Sárosújhely* (1635) alakok mellett a településnek a 18. században alkalmilag folyónévi előtaggal jelentkező *Bodrogújhely* (1715) névváltozata is volt. Az *Újhely* névnek a mai névhasználatban a deszemantizálódott *Ülhel ~ Ühel* alakjait is megtaláljuk, a *Sátoraljá*-nak pedig a bizonytalanul megítélhető *Sadarada* változatát. A 19–20. század során a várost számos metaforikus névvel illették: nevezték ugyanis *Ronyva-parti Athén*-nek (1877), *Magyarországi Jeruzsálem*-nek (19–20. sz.), *Magyar Kronstadt*-nak (1919) vagy éppen *Magyar Wittenbergá*-nak (1926). Trianon ugyancsak nyomot hagyott a neveiben: a *Gyártelep* nevű városrész elszakítását követően *Csonka-Sátoraljaújhely* (1937) névváltozatáról is tudunk. A *Szlovák-Berlin* (2000) névformát pedig

a település Berlinhez hasonló kettéosztottsága (fele magyar, fele szlovák) indukálta.

Rudabányácska nevének alakulását az alábbi ábrán igyekszem szemléltetni, jelezve a változás típusa mellett helyenként a névrészek magyar, illetőleg szlovák voltát is. Úgy gondolom, ez a két példa szemléletesen igazolja a településnevek változásra való nagyfokú hajlandóságát.

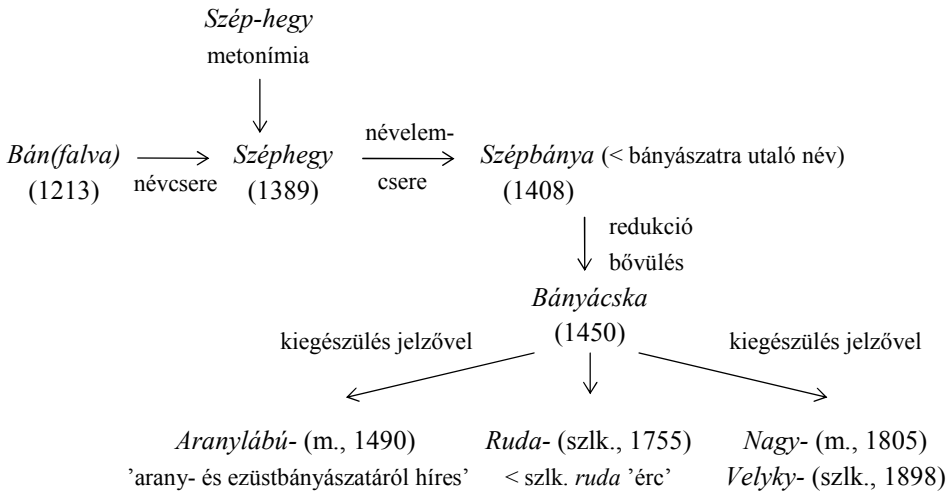

4. Sátoraljaújhely helyneveinek szótára megbízható segítséget nyújt ahhoz is, ha a területen egykor volt, de idővel elpusztult települések után kívánunk nyomozni. A középkor során elnéptelenedett, elpusztásodott falvak ugyanis számos esetben nyomot hagytak a vidék helynévkincsében, elsősorban határrésznevekként tovább élve, vagyis a nevek hierarchiájában alacsonyabb szintre süllyedve. Az Árpád-kori *Ágóc* település (1268) például újabb kori írásos dokumentumokban és térképeken határrészek neveiben tűnik fel *Ágóc, Ágócpuszta, Ágóc-homok, Ágóc-tanya* formákban. Az ugyancsak az Árpád-korban létezett *Taj* település (1282) a középkor folyamán elpusztásodott, ám hajdani létezésének emlékét a nevével alkotott határnevek egész sora őrzi: a *Taj-hegy* és a belőle lett *Taj-hegy alja ~ Taj-hegy alatt* formák mellett a *Taj-tó* (időnként *Tej-tó*) és származékai: a *Taj-tó-hegy, Taj-tó-tájék* egyaránt az egykor volt falu nevéről tanúskodnak. (A határnevekben szereplő egykori, illetve ma is élő településnevek listáját egyébként a 497–8. lapon, „A települések mutatójá”-ban találjuk meg.)

A helynevek szótárában böngészve jó néhány olyan adatra bukkanunk, amelyek régtől létező mikrotoponimákat jeleznek. A sok száz éves múltra visszatekintő nevek között elsősorban vizek és hegyek neveit találjuk meg. A *Bodrog* (1067/1267), a *Ronyva* (1310) nagyobb vízfolyások megnevezései mellett olyan

kisebb patakok is adatolhatók a korai dokumentumokban, mint például a *Székszó* (1067) ~ *Szék-patak* (1270), az *Alsóka* (1390), a *Vészverés pataka* (1390) stb. A hegyek jórészt mint szőlőtermő helyek kerültek be az oklevelekbe, azaz a gazdasági hasznuknak köszönhetik azt, hogy gyakran előfordulnak a forrásokban (22): *Bánya hegye* (1383), *Fekete-hegy* (1386), *Halyagos hegye* (1390), *Magas-hegy* (1336), *Ritka-hegy* (1390), *Sátor-hegy* (13. sz.), *Szár-hegy* (1367), *Szép-hegy* (1401) stb. De természetesen más helyfajták nevei között is találunk régtől dokumentálhatókat: a *Baksa ligete* (1414), a *Nagy-* vagy *Felmonok* (1393), a *Sás* (1393) szántókat, réteket neveznek meg, a *Long* (1334) erdő, a *Szava völgye* (1390) és a *Szita-völgy* (1390) pedig völgyek neveként szerepel. A nevek egy része máig adatolható (mint a *Halyagos ~ Halyagos-hegy, Szár-hegy, Long* stb.), mások csupán a történetiségben léteznek (a *Baksa ligete* például csak a 15. század végéig szerepel az írott forrásokban, a *Szék-patak* mindössze egy adattal áll a 13. századból, a *Szita-völgy*-ről pedig csupán a 14. század végéről van tudomásunk). Nem ritkán viszont szinonimái vagy alakváltozatai is ismertek egy-egy névformának, ami esetükben változási folyamatok felrajzolását is lehetővé teszi. A hegy kopárságáról kapta a nevét a *Kopaszka* vagy más nevén a *Szár ~ Szár-hegy* kiemelkedés, amelynek idővel a *Nagy-* és *Kis-Szár-hegy,* valamint a *Kopaszhegy ~ Kopaszka-hegy* variánsai mellett *Boszorkány-tető* névváltozata is született: a néphit szerint ugyanis itt gyülekeztek a boszorkányok. (A *Szár-hegy* szócikkéből ezek kronológiai viszonyai is könnyűszerel felderíthetők.)

5. Sátoraljaújhely külterületi helynevei kapcsán számos tipológiai jelenség tanulmányozására is alkalmunk nyílik. A helyneveket alkotó szókincs vagy egyes helynévképző formánsok kapcsolódási szabályai éppúgy megérdemlik a figyelmet, mint a sajátos névszerkezetek ügye; hogy csupán néhányat emeljek ki a lehetőségek hosszú sorából.

5.1. A helynevekben előforduló lexikális egységeket legcélszerűbb módon jelentésmezők, szócsoportok vizsgálatával közelíthetjük meg, ezáltal ugyanis jóval átfogóbb képet nyújthatunk egy-egy jelenségről, mint a lexémák elszigetelt elemzésével. Felderíthetjük például, hogy az igen sokféle szín és színárnyalat közül a helynevekben lényegében három jelentkezik: a 'világos árnyalatú' jelentéstartalommal bíró *fehér ~ fejér* (*Fehér-patak, Fehér-kút ~ Fejér-kút, Fejérszőlő, Fejér-domb* stb.), a 'sötét árnyalatú' *fekete* (*Fekete-hegy, Fekete-kút, Fekete-rét, Fekete-szántó, Feketék, Feketés* stb.), valamint a *veres ~ vörös* (*Veresbérc, Veres-föld, Veres-haraszt, Vörös-hágó, Vörös-nyereg* stb.). A *fehér* és a *fekete* egy-egy helyfajta esetében akár egyidejűleg is jellemezheti az adott területet, talán indukciós névadásra utalóan: a *Fehér-kút* helynév mellett ott találjuk például a *Fekete-kút* elnevezést is. (Itt jegyzem meg, hogy *Veres-patak* névformával Kováts Dániellel ellentétben nem számolnék, ennek adatai ugyanis inkább *vészverés*-re mutatnak: 1390: Kuzepwelgh et aliter *Wazwerespataka,* bár az

1808-as másolatbeli előfordulás esetleg a *vérvörös* azonosítást is megengedi: *Werwerespataka.*) E három színnév mellett mások csak elvétve kerülnek elő: *Kék-szérű.*

A helynevekben (legtipikusabban azok második névrészeként) előforduló földrajzi köznevek vizsgálata ugyancsak sokféle tanulsággal szolgálhat: szófoldrajzi és kronológiai jellemzőik mellett jelentésbeli változásaik is figyelmet érdemelnek. Az *ér* földrajzi köznév kapcsán elterjedt hagyományos álláspontot, miszerint az az alföldi jellegű vidékek földrajzi közneve, Tisza-melléki tájszó, nemrégiben GYŐRFFY ERZSÉBET cáfolta meggyőzően (2008). Sátoraljaújhely vízneveiben is megtaláljuk az *ér* földrajzi köznevet (pl. *Ér, Barát-ér, Kapronca-ér, Ér farka*), ami tovább erősíti a lexéma jóval elterjedtebb használatát. A 'környezetéből kiemelkedő terület' jelentésben meghatározott *bérc* lexéma már a korai ómagyar korban is igen jellemzően az északi vármegyékben fordult elő (vö. RESZEGI 2004: 151). Az adatok tanúsága szerint e területen a névkincsnek ma is aktív eleme: az *Öt-bérc, Sátor-bércek, Tinorú-bérc, Tölgyes-bérc, Veres-bérc, Bánya-bérc* elnevezések egytől egyig modern kori előfordulásúak. A nevek elemeként olyan ritkább földrajzi köznevekre is ráakadhatunk, mint pl. a 'sűrű erdő, cserjés' jelentésű *gyakor (Ronyva gyakra),* a 'hegy, domb kiemelkedő része, gerince' jelentésű *gerind (Kis-körtefa-gerind)* vagy a 'forrás; kisebb vízfolyás környéke stb.' szemantikai tartalommal bíró *csorgó (Csorgó, Csorgó-kút).*

Egy-egy lexéma kapcsán a hangalaki, illetve morfológiai variánsok gyakoriságának a különbségeit is felmérhetjük: az eredetileg minden bizonnyal azonos jelentéstartalmú *ortás ~ ortvány, irtás ~ irtvány* lexémák között a helynévi adatok vallomása szerint mára szóhasadás, egyfajta jelentésmegoszlás következett be (lásd ehhez a kötet végén szereplő közszómutatóban írottakat), s az egyébként vélhetően elsődleges (vö. TESz.) *ortás ~ ortvány* formák (pl. *Alsó-ortás, Berenás-ortás, Király György ortása, Ortás, Ortás-dűlő, Ortás-erdő; Ortvány, Ortvány-rét, Ortvány-kasználó*) többszörösen túlhaladják az *i*-vel álló variánsokat (pl. *Irtás, Kis-irtás; Irtvány*).

A helynevekbeli szókincs tanulmányozásakor egy sajátos eredetbeli rétegre is ráakadhatunk: a nyelvújítási szavak csoportjára. A nyelvújítás gócpontját figyelembe véve nem meglepő, hogy épp e térség névkincse szolgáltat példákat olyan szavak felhasználására, mint az *őrülde* 'bolondokháza' *(Megyei Őrülde),* a *dülvény* 'hegyoldal' *(Dülvény, Dülvény-föld)* vagy éppen a *maródi* 'beteg, gyengélkedő' (a kórház neveként álló *Maródi Ház* elnevezésben). (Utóbbi egyébként német jövevényszó, és jelentésváltozás útján nyerte el a fenti jelentését; TESz.)

„A közszói elemek értelmezése és mutatója" (499–518), amit egyébként az előbb említett jelenségek feltérképezéséhez is eredményesen használhatunk, szerves tartozéka a szótárnak. Benne nemcsak magyar, hanem szlovák és német lexémákat is találunk: *breh* 'vízpart', *dolina* 'völgy', *dráh* 'út', *dvúr* 'tanya'; *dorf* 'fa-

lu', *Hügel* 'domb' stb. A mutató — kisebb fogyatékosságai ellenére is — nagy hasznára lehet a szótár forgatóinak. E „fogyatékosságok" némelyike technikai természetű, mások hátterében pedig az húzódik meg, hogy a szótár készítője és az ismertető az adott problémakört eltérő módon ítéli meg. A névadatok visszakereshetőségét nehezíti például az, hogy a mutatóban szereplő lapszámok helyenként a tényleges fellelési helyhez képest egy-két oldallal el vannak csúszva. Szerepelnek másrészt a közszói elemek mutatójában olyan lexikális egységek is, amelyek közszói státusáról én magam nem vagyok meggyőződve: a szlovák *kraľovka* vagy a magyar *vérmány* meglátásom szerint nem tartoznak a közszókincs elemei közé, helynévi származékként *(Kraľovka, Vérmány)* léteznek csupán, ahogyan a képzős *Boglyoska, Bányácska, Hidacska* formák is helynévként nyertek ilyen morfológiai struktúrát.

5.2. A *-ka/-ke* képzőről BENKŐ LORÁND azt tartja, hogy az funkcióját tekintve helységnévképző, származására nézve pedig szláv eredetű, amely a 15. századtól kezd az északkeleti magyar–szlovák kétnyelvű területeken terjedni (1950). Arra, hogy e képző története önálló tanulmányt érdemelne, már korábban is utaltam (TÓTH V. 2008: 125–6), s ezt a vélekedésemet a Sátoraljaújhely helyneveit tartalmazó kötet csak tovább erősítette. Ez a névállomány olyan gazdagságban hoz a felszínre *-ka/-ke* képzős névalakokat, hogy az már önmagában is figyelmet kelt. Ez a jelenség valójában összhangban áll a BENKŐ LORÁND-i tétellel, hisz éppen ez az a térség, ahol a képző átvételére szerinte sor kerülhetett. Ám az e morfémával alakult névformák között messze nem csupán településneveket találunk (noha ilyenek is vannak közöttük: *Szőlőske*), hanem alapvetően mikrotoponimákat: *-s* képző után áll a *-ka/-ke* például a *Boglyoska, Cserjéske, Halaska, Nádaska, Szilaska* nevekben, más szóvéghez kapcsolódóan pedig a *Királyka, Kopaszka, Malomka, Mocsárka, Halászka, Tatárka, Csermelyke, Keresztjáróka* stb. névalakokban. E névformák némelyikének szlovák változatát is közli az adattár: a *Királyká*-nak a szlovák megfelelője például *Kral'ovka,* a *Malomká*-nak pedig *Mlynky*. Mindez azt jelzi, hogy ha valaha helységnévképző volt is a *-ka/-ke,* használati köre igen hamar kitágult.

Úgy gondolom, hogy e nevek *-ka/-ke* képzőeleme eredetét tekintve a magyar *-ka/-ke* képzővel lehet azonos, amely elsődleges kicsinyítő képzői szerepe mellé magára vette a helynévképzői funkciót is. Efféle funkcionális módosulás nem ritka a helynévképzővé lett elemekben: a *-d,* az *-i* stb. képzők eredetileg szintén más funkcióval bírtak (a *-d*-nek például kicsinyítő szerepe is közismert a régiségből; vö. ÓMS. *urodum, fiodum*). E képző használati gyakoriságát, a helynévképzőként való produktivitását mindazonáltal a magyar–szlovák kétnyelvű vidékek szláv helynévstruktúrái valóban felerősíthették. Ezzel magyarázható, hogy főleg az ilyen vidékeken a leginkább jellegzetes a *-ka/-ke* képzős névszerkezet. A fentiekből következik az is, hogy a *-ka/-ke* képzővel keletkezett névalakokat együtt érde-

mes tanulmányozni a másik kicsinyítő képzőt, a *-cska/-cske* formánst tartalmazó névstruktúrákkal. Ilyeneknek szintén szép számban akadhatunk a nyomára a térségben: a *(Ruda)bányácska, Vajdácska* településnevek mellett mikrotoponimák egész sora idézhető a képző kapcsán *(Malmocska, Kutacska, Hidacska).*

5.3. A szokatlan alaki szerkezetű helyneveket taglalva már J. SOLTÉSZ KATALIN is felfigyelt a határozói alakú (ragos vagy névutós) névstruktúrákra (1986, 1989), megjegyezve, hogy a szláv, germán, román nyelvekben mindkét típusnak a prepozíciós szerkezet felel meg (1989: 47). Érdemes lenne utánajárni annak, hogy a *Fűzfáknál, Zúgónál; Liget felett, Vár alatt*-féle névszerkezetek vajon nem éppen a szláv struktúrák magyar névrendszerre gyakorolt analógiás hatására jöttek-e létre. Nyelvi interferenciákra a jelenség kapcsán akkor gyanakodhatunk, ha az ilyen névszerkezetek területi elterjedése jellegzetes sűrűsödési pontokat mutat. J. SOLTÉSZ KATALIN számos névtár adatait áttekintette az említett írásaiban, ilyesféle megjegyzéseket azonban nem tett. Nagyon feltűnő ugyanakkor, hogy a *Hídnál, Malomnál* magyar névalakok mellett Kováts Dániel névtárában ott találjuk a nekik pontosan megfelelő szlovák *Pri Mosztu, Pri Mlinki* névformákat. Az persze kérdéses, hogy egyik-másik magyar alak mögött valóban számolhatunk-e élő névhasználattal, vagy inkább csak a szlovák alakok alkalmi (írásbeli) fordításainak kell őket tartanunk. A *Hídnál* névre például magyar adatot nem közöl a szótár: a szócikkében csupán a *Pri Mosztu* szlovák formát találjuk meg. Kazinczy Ferenc levelezésében akadhatunk a nyomára az alábbi *-nál/-nél* ragos névformáknak: 1801: „A helyet [Széphalom részbirtokot], mivel pusztán állott, sokféleképpen hívták. Egyik neve *Eresztvény* volt, másik a *gaznál*…, harmadik a *Malomnál*" (473).

5.4. A többes számú helyneveket J. SOLTÉSZ KATALIN gyakoriságuk miatt nem tekinti különlegességnek (1989: 46). Sátoraljaújhely mikrotoponímiai rendszerében jórészt ugyanazokat a jelenségeket tapasztalhatjuk, mint amelyekre korábban más területek névkincsét vizsgálva J. SOLTÉSZ rámutatott. A többes szám jele általában az utótagként álló földrajzi köznéven jelentkezik: *Ásványi-földek, Görbe-földek, Kis-földek, Ortás-földek; Bányácski-kertek, Hosszúlázi-kertek; Toronyai-szőlők, Hosszú-hágói-szőlők, Szár-hegyi-szőlők; Hódvár-rétek, Vigyázó-rétek; Pataki-erdők, Alsó-erdők; Sátor-bércek, Téglagyári-zubogók* stb. Olykor a név előtagja tartalmazza a többesjelet, az ilyen esetekben rendre birtokos jelzős névszerkezetet találunk: *Anyák tere, Barátok szőleje, Papok földje, Szeniorok szőlői;* máskor pedig egyrészes név alakult a *-k* többesjellel: *Szilvások, Feketék, Apátok, Rétek, Igényeltek, Nyilasok.* Sajátos és alapvetően Széphalom névkincsében tettenérhető jelenség az azonos hely neveként álló többesjelet tartalmazó egy- és kétrészes névváltozatok gyakori előfordulása: *Hosszak ~ Hosszú-földek, Keskenyek ~ Keskeny-földek, Középsők ~ Közép(ső)-földek, Kurták ~ Kurtaföldek, Szélesek ~ Széles-földek.* Jól látható, hogy az egyrészes névvariáns *-k* jele

valamennyi névpárban a többes számú *földek* földrajzi köznevet helyettesíti, ami e formánsnak a sajátos névalkotó szerepére utal.

6. Egy helynévszótár értékét megítélésem szerint elsősorban az mutathatja meg, ha azt a helynévkutatás sokféle jelenségének tanulmányozásához fellapozhatjuk. Azt, hogy Kováts Dániel munkája ennek az elvárásnak messzemenően eleget tesz, a fentiekben, úgy gondolom, talán túlzottan is bőbeszédűen igazoltam. A könyvet forgatva ugyanis tucatjával özönlöttek a nevek által közvetített jelenségek, nem csoda hát, hogy az ismertetőt is magával ragadta a lendület. A „Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája" mintául szolgálhat mindazok számára, akik egy-egy település névszótárát közkinccsé kívánják tenni. Ilyen munkákra ugyanis nemcsak a tudomány, hanem a szélesebb közönség is igényt tarthat. Sőt talán nem túlzás azt gondolnunk, hogy éppen az efféle könyvek tehetik a tudományt a mindennapi emberek számára is érdekessé, vonzóvá és elérhetővé.

TÓTH VALÉRIA

Irodalom

BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL (1997): *Sárospatak határának helynevei.* Sárospatak.

BENKŐ LORÁND (1950), *-ka, -ke* képzős helységneveink kérdéséhez. *Magyar Nyelv 46:* 143–5.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2008): Az *ér, sár* és *víz* földrajzi köznevek Árpád-kori folyóvízneveinkben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 121–33.

KOVÁTS DÁNIEL (2000): *Az abaúji Hegyköz helynevei.* Sátoraljaújhely.

RESZEGI KATALIN (2004): *Bérc, hegy* és *halom* a régi helyneveinkben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 145–65.

J. SOLTÉSZ KATALIN (1986): Szokatlan alaki szerkezetű helynevek. *Névtani Értesítő 11:* 73–82.

J. SOLTÉSZ KATALIN (1989): Szokatlan alaki szerkezetű helyneveinkről. *Baranyai Művelődés 1989/3:* 46–53.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. *I–III.* Budapest, 1967–1976. *IV. Mutató.* Budapest, 1984.

TÓTH VALÉRIA (2008): *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.

SZABÓ JÓZSEF, **A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében.** SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged, 2007. (184 lap)

A hétköznapi beszélő nemigen érzékeli, hogy a memóriájából automatikusan lehívott nyelvi elemek, szavak hogyan keletkeztek, milyen valóságlátás alapján idézik fel éppen azt a konkrét denotátumot, amelyre szándéka irányul. Olykor még a szakember is zavarban van a tudati háttér minősítésével. Az ÉrtSz. „átvitt" minősítéséről LENGYEL LAJOS így ír: „Milyen lelkiismerettel tudja elhitetni magával [a minősítő], hogy a *láb*-nak pl. 'székláb' jelentésekor felidéződik az emberi vagy állati láb képe, vagy a *fül*-nek 'kancsó füle'-féle jelentéseiben az emberi vagy az állati fül képe? Vagy talán ha az üveg nyakáról beszélünk, kényszerítő erővel feltolakodik bennünk az emberi vagy állati nyak képe? Ezt aligha állíthatjuk. Más kérdés az, hogy természetesen felidéződhetik, ha az eltűnődés, a figyelem vagy a szövegkörnyezet, illetve beszédhelyzet ráirányítja a tudatot" (Szótártani tanulmányok. Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ. Budapest, 1966. 162). A szinkrón lexikográfia efféle problémái mögött számos szótörténeti, nyelvelméleti, általános jelentéstani, logikai kutatási mező terül el; elég, ha ez utóbbi vonatkozásokhoz Zsilka János műveire és iskolájára utalunk.

Szabó József sok évtizedes nyelvjáráskutató gyakorlattal a háta mögött, egy tájnyelvi szótár munkálatai közben (Koppány menti tájszótár) érzett rá arra, hogy külön figyelmet érdemel az a szóteremtési háttér, amely tájnyelvi adataiban megragadható. A tárgyi valóság, ennek tudati leképeződése, nyelvi jelölőkkel való megjelölése, illetőleg a már kialakított elsődleges eszközök más jelenségekre való átvitele az emberi gondolkodás működésének megannyi érdekes jelenségét teszi megragadhatóvá.

A kötet címében szereplő „népi szemléletmód" kifejezés arra utal, hogy a vizsgált nyelvi anyag elsődlegesen az évszázadok óta falun élő, paraszti foglalkozású populáció valóságszemléletét veszi szemügyre; „népi szemléleten tehát azt a látásmódot értem, ahogyan a természeti környezetben élő, ahhoz mindennapi tevékenységükkel szorosan kapcsolódó kisebb-nagyobb közösségek az anyagi valóság, a tárgyi világ jelenségeit, dolgait megnevezték, s a közöttük meglevő összefüggések (elsősorban hasonlóságaik) alapján alakították ki az újabb és újabb fogalmak elnevezéseit is" (14–5). Természetesen a szerző jól tudja, utal is rá, hogy a képszerűség, a szemléletesség más nyelvváltozatokban is jelen van: a köznyelvben, az irodalmi nyelvben, szak- és csoportnyelvekben egyaránt. Egy-egy gyöngyszem felmutatásával tele van az anyanyelv értékeit méltató gyűjtemény (Nyelvédesanyánk stb.).

Szabó József megtehette volna, hogy a kiválasztott jelenséget csak az általa szerkesztett „Koppány menti tájszótár" anyagában vizsgálja. Rá kellett azonban

jönnie, hogy a téma lényegében feldolgozatlan: a szakirodalomban nincs összefoglaló vizsgálata. Ezért felderítette a kérdés elméleti érintéseit nemcsak a dialektológiai, hanem a nyelvtörténeti és nyelvelméleti szakirodalomban is. Párhuzamosan pedig kiterjesztette adattárát is: a régebbi és újabb tájnyelvi szótárak közül kiválasztott tizennégy hiteles munkát, hogy ezekkel mérje-hasonlítsa össze a szülőföldjéről gyűjtött szóanyagot.

Kutatástörténeti visszatekintésében (17–36) a hazai általános nyelvészeti, nyelvtörténeti és dialektológiai előzményeket ismerteti. Legrészletesebben Fabricius-Kovács Ferenc, Balázs János, Hadrovics László, Károly Sándor; Mészöly Gedeon, Szathmári István, Nyíri Antal, Velcsov Mártonné, illetőleg Csűry Bálint, Végh József, Deme László és Rácz János gondolatait idézi. A fejezet végén hasznos kitekintést ad a németországi hasonló kutatásokról is.

A vizsgálat elméleti-módszertani fejezetében (37–43) elhárítja a nemzeti észjárási eltérések, illetőleg a jelentésfejlődési konkrét–elvont jelenségek vizsgálatát — érthető módon. Elfogadja viszont alapkérdés gyanánt, hogy a szemléletesség konkrét eseteiben nyelvjárás-területi szempontból eltérések, más-más konkrét nyelvi adalékok mutatkoznak, és ez a típusonkénti példaszók bemutatását indokolja. Kiválaszt ezért 14 területi szótárt, amelyeknek adatait anyagába felveszi. Mivel a „Koppány menti tájszótár”-hoz hasonló kifejezéseket számos más szótárban is talált, „nyilvánvalónak tűnt számomra, hogy a közelebbi és távolabbi vidékek, települések ilyen típusú tájszavait is összegyűjtöm más helyi és regionális szótárakból. Azt tűztem ki célul ugyanis, hogy a különböző tájegységek szókészletének népi szemléletmódot tükröző lexémáit (azok számát és típusait) egymással összevetem. Így esett a választásom mindenekelőtt pl. a Büssüi tájszótárra (BTsz.) és a Hosszúhetényi szótárra (HhSz.), hiszen mindkét község viszonylag közel fekszik a Koppány mentéhez (ezen belül szülőfalumhoz, Nagykónyihoz); a távolabbi vidékek, helységek szókincsét magában foglaló kiadványok közül pedig a Büki tájszótár (BkTsz.), a Bodrogközi tájszótár (BoTsz.), a Felsőőri tájszótár (FőTsz.), az Ipoly menti palóc tájszótár (ImTsz.), a Kiskanizsai szótár (KkSz.), a Mihályi tájszótár (MiTsz.), az Ormánysági szótár (OrmSz.), a Püspökladányi tájszótár (PlTsz.), a Sárréti tájszótár (SárTsz.), a Szamosháti szótár (SzamSz.) és a Szegedi szótár (SzegSz.) anyaga volt vizsgálódásaim forrása” (39–40).

A hosszas idézést az információtartalom indokolja. Ugyanakkor látni kell, hogy a kiválasztás indoklása eléggé kifejtetlen. Nem tudni, volt-e a szerzőnek valamilyen egyenletes területi elosztási szándéka: hiszen négy munka Nagykónyihoz viszonylag közeli területre esik, így az egyenletes elosztás megbillen. Igaz, teljesen arányos elosztást bizonyára a szótárak „kínálata” sem tenne lehetővé. A peremterületek közül Erdély nagyon hiányzik — tegyük hozzá, nem a szerző hibájából. Jó, hogy bent van Felsőőr, viszont nem nagyon érthető, miért maradt ki Penavin Olga kórógyi szótára, amelynek korábbi, háromkötetes változata után egykötetes,

könnyebben kezelhető formája is megjelent 2000-ben. Köztudomású, hogy Szabó József a nyelvjárásszigetekről írt nagy monográfiájában külön fejezet foglalkozik a délvidéki magyar nyelvjárásokkal. Debreceniként szívesen láttam volna a kiválasztottak közt KÁLNÁSI ÁRPÁD „Debreceni cívis szótár"-át is: kiderülhetett volna, hogyan befolyásolja a területi nyelvjárást a nagyvárosi létforma. A SzamSz. és a SzegSz. olyan régiek, hogy azokban a modern élet még nemigen nyomta el a táj jelleget. Mindezt nem felróni kívánom, csak a részletesebb indoklást hiányolom.

Ha a szemléletmódot látásmódnak, környezetérzékelésnek vesszük, akkor a népi szemléletmód a népi — értsd falusi, paraszti, egyszerű, közvetlen, természetes — valóságérzékelés kifejezőformáit jelentheti. A jelenség elsősorban a szójelentés területén ragadható meg, bár helyesen utal rá a szerző, hogy a látásmód a frazémákban is megjelenik (21). És bár az utóbbi években több szóláskiadvány is napvilágot látott — például a Tinta Kiadó jóvoltából: „Magyar szólástár", „Magyar szólások és közmondások szótára", „Magyar közmondástár" —, joggal állapíthatja meg Szabó József, hogy területhez, nyelvjáráshoz köthető ilyen gyűjtemény csak egy van, a KISS JENŐ nevéhez köthető „Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban" (1989). Igaz, időközben megjelent a második fecske is (KÁLNÁSI ÁRPÁD: Debreceni cívis szólások és közmondások. Debrecen, 2008), ezt azonban a szerző még nem használhatta.

„A népi szemléletmód alapján keletkezett szókészleti elemek típusai" című fejezet a kötet központi, érdemi anyagát mutatja be (45–103). Lényegében három fő típust tárgyal: 1. a népi időszámítással kapcsolatos kifejezéseket; 2. a névátviteleket (hasonlóságon, érintkezésen alapulók), illetőleg 3. a jelentéssűrítő összetételek altípusait. A kategorizálás főbb vonásaiban Károly Sándoron keresztül Gombocz Zoltán jelentésváltozásaira utal.

Érdekes és színes típus az időszámításra, időpontok vagy időszakok megnevezésére vonatkozó szócsoport: itt szinte tudati kényszer az idő jelentésű vagy idő vonatkozású szavak mellett az időfolyamatban lejátszódó események, történések, cselekvések megnevezéséhez kapcsolni az időbeliséget (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD: A magyar időhatározószók jelentéstanához. Nyelvtudományi Értekezések 83. szám. Budapest, 1974. 532–8). Falusi környezetben, ahol nemcsak a természetnek, hanem a földeken gazdálkodásnak is szigorúan „rendelt ideje van", természetes a *vetéskor, kapáláskor, aratáskor* típusú időmegnevezés. Az egyházi ünnepek, szentek névnapjai alapját képezték a kalendáriumoknak: már a „Jókai-kódex"-ben olvashatjuk: „ez vala *beytfew* zeredara viradolan" (26); „ewtet ne keresne hanemczak *husuetnapyan*" (27), „iesus cristus *zewletety napyanak* ydnepere" (73) stb. Később Sylvester János a szél-, víz- és helységnevek mellett — nyelvtaníró szerepéből kiesve — a hónapok nevét is megreformálná: áprilist *kinyíló hó,* júniust *kaszáló hó,* szeptembert *szőlőszedő hó* névvel illetné (Grammatica Hungarolatina 1539: 26–7). Mindenesetre Szabó József jól ragadja meg a népi időszámítás változatait, kitérve a *vásárkor, árvízkor* stb. típusokra is.

A névátvitel elméletét Gombocz nyomán, de Hadrovics és Benkő Loránd finomításaival kiegészítve ismerteti. Leggazdagabb példái e jelenségnek az emberi testrésznevek más, külső dolgokra való kivetítése, ahogy a SzamSz. a *korsó* részeit bemutatja, de a fordítottja sem ritka: állatnevek emberre *(ökör, szamár)* és más hasonlóságok lecsapódásai. Az érintkezési alapú átvitelre aránylag kevesebb példát találhatunk *(fattyú, gané)*. Egyébként a testrésznevek átvitelére, kivetítésére a mezőgazdaság területére kitűnő lehetőségeket kínál a nagy nyelvatlasz adattára. Például a *bajusz, fej, láb, szem* szavak olykor tucatnyi térképlapon is előfordulnak, más-más címszó megnevezésében. Kár, hogy a modern nyelvjáráskutatás e tekintetben is hagyja parlagon heverni az atlaszokban „elfekvő" hiteles népnyelvi adattárakat. Vagy — hogy egy még további kérdésre utaljak — a testrésznevek igen fontos szerepet töltöttek be a térviszonyok névutós kifejezésében is: az *al, fel, mell, mög* irányjelölő névutócsaládok magja is testrésznév volt.

A harmadik nagy szócsoport, amelyet Szabó József elemez, a jelentéssűrítő vagy jelentéstömörítő, gyakran grammatikailag nem elemezhető összetételek típusa, amelyekben — régi kifejezéssel szólva — valamilyen komplikációs jelentésváltozás lappang. Talán erre van a legtöbb példa a kötetben. A jelenség árnyaltságát jól mutatja a típus belső tagolása is: a fogalmak tartalmi hasonlóságán túl (*boglyakemence, csikósparhelt, cigánybúza, lósóska* stb.) tekintettel van a hasonlításon belül mutatkozó birtokos kapcsolatra is (*monyamácsik, bagolytüdő, őzlábgomba* stb.), illetőleg az itt szereplő *-ú/-ű* képzős származékokra is (*gülüszemű, kákabélű, lőcslábú* stb.): közöttük láthatóan sok a kívülről az emberre alkalmazott hasonlítás.

Arról, hogy mi lehetett az elemzett kifejezések, hasonlítások nyelvi, gondolati hátterében, számos érdekes, sokszor szellemes magyarázatot is olvashatunk, melyek során a szerző támaszkodik az idézett tájszótárak jelentésmegadásaira is. Olykor persze lehetnek kétségeink is, hiszen itt nehéz valamit biztosra állítani. Így például nehezen tudnék egyetérteni a *csikótűzhely, csikóspór, csikóplatt* értelmezésében. Itt Szabó József helyeslően átveszi Kósa László magyarázatát, amely nagyság szerinti különbségre alapoz: ahogyan a csikó az anyjához képest kicsiny, úgy a csikótűzhely a kemencéhez képest kicsi, könnyed stb. A közvetlen szemléleti előzmény szerintem a *rakottsparhelt* lehetett (’vályogból vagy téglából épített, vas főzőlappal ellátott tűzhely’, ÚMTsz.). Ehhez a köbméteres tömegű tárgyhoz képest az egészében fémből épített, félméteres hosszúságú vékony fémlábakon álló szerkezet könnyen idézhette fel a vékony, hosszú lábakon ugrándozó csikó képzetét, a hasonlítás alapját. Ehhez jött a könnyen mozgathatóság is. Hasonló kétely (pl. a *fattyú* levezetése) csak ritkán ébred bennünk a sok érdekes és hihető magyarázat mellett.

A vizsgálatok tanulságait értékes gondolatokban vonja le, szót ejtve a települések környezetéről (vizes, erdős, homokos vidék), a falusi közösségek hagyományairól (közös termelési, szórakozási alkalmak), a hagyományok őrzésének

vagy elhagyásának hajlandóságáról stb. Mindezek befolyásolják, hogy az emberek mit látnak, érzékelnek környezetükben, mit mihez hasonlítanak.

Összegező megjegyzéseiben nemcsak a nyelvészeti továbbkutatás feladatairól szól: a jelenségtípus köznyelvi, illetőleg az ÚMTsz. teljes anyagára való kiterjesztéséről, hanem számos társadalmi vonatkozás nyelvi vetületének kérdéséről is. A mezőgazdaság átalakulása, a hagyományos kisparaszti földművelés megszűnése, a lakosság elöregedése, a fiatalok városba költözése a vidéki életforma tragikus lehanyatlásához vezetett. Vele párhuzamosan a tájnyelvi sajátságok visszaszorulása, sokak részéről való kigúnyolása, a magát műveltebbnek képzelő újabb nemzedékek nyelvének szlengesedése kevés jóval kecsegtet. Tudjuk, hogy „a nyelv nem javul és nem romlik", mégis sajnálhatjuk az évezredes hagyományok eltűnését, ha az új jelenségek nem a nemesedés felé tartanak. Joggal írja: „Különösen szembetűnőek a magyar falu életében végbement azon változások, amelyek — különösen az 1960-as évektől kezdődően, majd a rendszerváltás után még inkább fölerősödve — egyre inkább háttérbe szorították a nyelvjárásokat, ami nagyobb baj: helyettük főképpen a fiatalok körében — elsősorban nem a köznyelvi norma és a helyileg színezett regionális köznyelvi formák hódítanak teret, hanem a kevésbé igényes, egyre szürkülő és uniformizálódó nyelvhasználat" (126–7). A népi képes szemléletmód vizsgálata így vezet el a falu, a vidék, a nyelvjárás sorsán keresztül az egész magyar társadalom mai nyelvi állapotához, a nyelvhasználati változások eléggé lehangoló távlatainak felvázolásához.

A kötet lezáró fejezeteiben nemcsak a szakirodalom és rövidítések listája szerepel, hanem függelék gyanánt — a népi szemléletmód érzékeltetése céljából — fonetikusan lejegyzett népnyelvi szövegek és szépirodalmi szemelvények is sorakoznak. A befejező — viszonylag hosszú — német nyelvű összefoglalás (169–82) arra is jó lesz, hogy a szerző német nyelvű országokban töltött kutatásai során szerzett kapcsolatai, kollégái számára mutassa meg Szabó József új eredményeit.

Ez a sokszínű kötet azonban elsősorban itthon szól szinte minden magyar nyelvvel foglalkozó kutatóhoz. A megcélzott jelenség gazdag részletezésén túl rámutat arra is, hogy a nyelvjáráskutatás elhanyagolt állapotban van: a terepen való szógyűjtés kevesek gondja, sokszor amatőr jóakarók gyenge fonetikával rögzített adatok próbálkozása. Országosan összefogott szervezet nem gondoskodik korszerű, videomagnós, digitalizált felvételek készítéséről, így a ma még megragadható népnyelvi, népéleti lehetőségek érdeklődés híján rohamosan kipusztulnak, elmúlnak, sírba szállnak. Szabó József kitűnő munkájának egyik nyeresége, hogy rámutat fenyegető veszteségeink nagyságára.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

SZATHMÁRI ISTVÁN, **A magyar stilisztika útja.** Javított és jelentős mértékben bővített kiadás. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. Budapest, 2008. (624 lap)

A magyar stilisztika történetének volt egy nagyon mostoha korszaka. Erőteljesen visszavetette a kutatást, amikor az 1930-as években megszűnt a nagy hagyományokra visszatekintő középiskolai stilisztikaoktatás. Erre még ráfejelt az a körülmény, hogy a stilisztika utolsó nagy fellendülése a 19–20. század fordulóján erős ösztönzést kapott a pszichológiai kutatástól (l. például Zlinszky Aladár munkásságát), s az 1949 utáni tudománypolitikában a lélektannak mint burzsoá tudománynak a hatása gyanússá tette a lélektan által „megfertőzött" stilisztikát is. Ezen a hátrányos helyzeten csak az 1954-es harmadik nyelvészkongresszus fordított, nevezetesen Balázs János korszakos jelentőségű előadása (A stílus kérdései) és az előadáshoz kapcsolódó hozzászólások (például Martinkó Andrásé). Következményként és a „széles tömegek" társadalmi aktivitása által támasztott követelményként (a nyilvános szereplések megszaporodása miatt) újra tantárggyá vált a stilisztika, először az egyetemi oktatásban, majd hosszú időn át a középiskolák (gimnáziumok) harmadik osztályában az anyanyelvi (nyelvtani) képzés keretében (l. például a Jobbágyné András Katalin és Honti Mária szerzőpáros tankönyvcsaládjában). Az egyetemi oktatást szolgálta a harmadik kongresszus utáni első fecskeként megjelenő egyetemi stilisztikai tankönyv, a Fábián Pál, Szathmári István, Terestyéni Ferenc szerzőhármas műve, „A magyar stilisztika vázlata" 1958-ban, melynek gerincét az egyes nyelvi eszközök lehetséges stílusértékének feltérképezése alkotta. Mind a stílus fogalmának, mind a nyelvi eszközök stílusértékének feldolgozásában már tetten érhető a funkcionális stílusfelfogás jelenléte. „A magyar stilisztika vázlata" évtizedeken át szolgálta az egyetemi oktatást. De szükség volt a modern kutatás segítésére is, erre született meg 1961-ben „A magyar stilisztika útja" (a továbbiakban MSÚ.[1]), Szathmári István munkája. Hézagpótló jellegét jól bizonyítja az a tény, hogy a róla készült recenziók nagyobb hányada (többek között Kovalovszky Miklós, Egri Péter, Szépe György tollából) már 1961-ben megjelent, de nem késett sokáig Jelenits István értő-érző bírálata sem. (Az összes recenziót számba veszi Szathmári István tudományos munkásságának bibliográfiája a Szathmári-emlékkönyvben.) Amellett, hogy a kritika hangja is megszólal bennük, egyetértenek abban, hogy a MSÚ.[1] hiányt pótol, mert segít szemelvényesen áttekinteni a magyar stilisztikai irodalmat, lexikonszerűen összefoglalja a stilisztikai fogalmakat, és 1960-nal bezárólag közli a stilisztikai fogalmakkal és az egyes alkotókkal foglalkozó, stilisztikai érdekű írások bibliográfiáját. Ennek a gazdag tartalmú, vaskos kis kötetnek igen nagy hasznát vette az iskolai és az egyetemi oktatás és a kutatás, sőt az érdeklődő nagyközönség is.

Közel fél évszázad elteltével a szerző elérkezettnek látta az időt, hogy a MSÚ.[1] „javított és jelentős mértékben bővített kiadása" újra az olvasók kezébe

kerüljön. Ez a törekvés valósult meg a Mundus Könyvkiadónál 2008-ban megjelent, az ugyancsak „A magyar stilisztika útja” címet viselő kötettel (a továbbiakban MSÚ.[2]). Rögtön hozzá kell fűznöm, hogy a javítás és a jelentős bővítés mellett más változás is van az eredetihez viszonyítva, mert a MSÚ.[2]-ből hiányzik a stilisztikai fogalmak lexikona. Ennek pedig az a magyarázata, hogy Szathmári Istvánnak módjában volt a lexikonrészt külön kötetben megjelentetni (Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2004. 250 lap).

A MSÚ.[2]-ből kimaradt ugyan a stilisztikai fogalmak lexikona, de benne maradt a bő száz oldalt kitevő „Bibliográfia”. Ez változatlanul került át a MSÚ.[1]-ből, ahol a kisebb formátumnak megfelelően 130 lap terjedelmű. Amikor Szathmári tanár úrtól megkaptam a nekem dedikált példányt, az első kérdésem — nem minden érdek nélkül — a bibliográfiára vonatkozott. Ez azonban nem terjed túl az eredeti 1960-as határon, amit a szerző így indokol: „A korábbi, 1960 előtti bibliográfiát újra közöljük, mert a régebbi stilisztikai értekezések adataihoz igen nehéz hozzájutni. Viszont a bibliográfiának 1960-tól való, a korábbiakhoz hasonló kiegészítéséhez immár egy intézet munkájára lett volna szükség. Ez pedig nem áll rendelkezésre. Egyébként az 1960 utáni bibliográfiát — az írók, költők stílusát illetően — jobbára pótolja számos — inkább irodalmi jellegű — ilyen célú munka” (MSÚ.[2] 8). Ezek felsorolását kiegészíthetjük az internetes keresés lehetőségével.

A szerző a MSÚ.[1] bevezetésében összefoglalja a magyar stilisztika — értelemszerűen az 1954-gyel kezdődő, az akkori új korszak — feladatát: az alapok lerakása után az elvégzendő aprómunkát („az egyes nyelvi elemek, a stílusnemek, a stílusárnyalatok, a korstílusok, a műfajok stb.” vizsgálatát). A MSÚ.[2] idevágó része (A magyar stilisztika rövid története, 11–8) az utóbbi fél évszázad európai és hazai eredményeit is felvonultatja. A retorika és poétika mellett a 18. századtól önállósodó stilisztikának mindig szüksége volt más tudományok és a különböző nyelvtudományi diszciplínák támogatására, tehát nem belülről, önmagából kapott ösztönzéseket. Minden látványos eredmény (például a Saussure nyomán induló nagy tanítványok munkássága) ellenére az a vélemény alakult ki, hogy a stilisztikának nincs önálló elméleti háttere és ezen alapuló sajátos kutatási módszere, sarkosan fogalmazva tehát nincs létjogosultsága, „halottnak tekinthető”. Az elmarasztalás ellenére folytak a kutató munkálatok, és a 20. század végére, különösen a Ch. Bally munkássága révén kibontakozó funkcionális stilisztikának köszönhetően, „a halott elég jó egészségnek örvend” (13). Ha stíluson a minden megnyilatkozást kísérő másodlagos közleményt értjük (hétköznapi szavakkal azt, hogy a megnyilatkozásnak mindig van módja, ha már van, használjuk is valamire éppen úgy, mint a légzőszervekből kiáramló levegő energiáját a hangképzésre), eljutunk oda, hogy a stílus nem önmagáért való „díszítés”, hanem funkció, ami felerősíti, megsokszorozza a nyelvi kódba öltöztetett közlés

hatását. A stilisztikának mint önálló diszciplínának a kétségbe vonása ellenére az kétségtelen, hogy a stílus mint olyan létezik, ergo vizsgálni is lehet, sőt kell.

A MSÚ.[2] stilisztikatörténeti korszakolásából kiemelem azt a negyedik korszakot, amit a MSÚ.[1] mint jövendőt villantott fel. Napjainkra ez az ötven év már valóság mindazzal, ami ebben az időben a stilisztika terén történt. A 20. század közepi hullámvölgyből, amit a művek formai vizsgálatának visszaszorulása és a nyugati eredményektől való elzártság eredményezett, a hetvenes évektől indult a felemelkedés, és minden összehangolatlanság, terminológiai bizonytalanság ellenére mind a funkcionális, mind a modernebb felfogások, mind pedig az elemző „aprómunka" és az oktatás terén előre lépett. A szerző a nyolcvanas években is dinamikus fejlődést lát: „a stilisztika napjainkban viszonylag jó helyzetben van, és minden bizonnyal ígéretes jövő előtt áll" (18). S mint ahogy a szerző sem hagyta említés nélkül, én is utalok „az ELTE mai magyar nyelvi tanszéke mellett működő, csaknem az egész országot átfogó és több mint harminctagú Stíluskutató csoport munkájára" (18). A harmincöt évi folyamatos konzultációk, az ünnepi eseményekhez (kötetmegjelenéshez) kapcsolódó konferenciák, a közös munkát reprezentáló kötetek, a csoport munkájából inspirációt merítő egyéni munkák előrevetítik az ígéretes jövőt. Az újabban megjelenő törekvések, mint például a kognitív stilisztika igényének megjelenése mellett (is) hangsúlyozni kell, hogy a Szathmári István által művelt és propagált funkcionális stilisztika eredményeit nem lehet félvállról venni, és bizonyára lesz még kifutása, lesznek még további eredményei, és reméljük, jól meg is fog férni a „modern" stilisztikakutatással. Csak annyi eredményt és hatást, életben maradást tudjanak elkönyvelni a modernek, mint a Stíluskutató csoport, és akkor a stilisztikán már „a pokol kapui sem vesznek erőt".

A MSÚ.[2]-nek már több részét érintettem. A bevezető három egység után tulajdonképpen két nagy rész különíthető el:

1. „Szövegközlések pályaképekkel" (21–447). Ez tartalmazza a MSÚ.[1] szemelvényeit és a pótlásokat az új kiadáshoz. A pótlások jelentik egyrészt azokat a szemelvényeket, amelyek a MSÚ.[1]-ben is tárgyalt korábbi korszakok stilisztikájához tartoznak. Részleteket kapunk Révai Miklós „A magyar deákság", Bitnitz Lajos „A' magyar nyelvbeli előadás tudománya" és Négyessy László középiskolai használatra készült „Stilisztika" című művéből. Kazinczy Ferenc ugyan nem írt stilisztikai művet, de sok megjegyzése érinti a stílus, a stilisztika kérdéseit. Ezek összefoglalása Ruzsiczky Évától származik. Pótlás tulajdonképpen az a fejezet is, amelynek a címe: „Magyar stilisztika a 20. század második felében". Ebben a részben tizenegy szerzőtől találunk szemelvényt vagy részletet nagyobb munkából, monográfiából, vagy tanulmányt teljes terjedelmében (Zolnai Béla, T. Lovas Rózsa, Gáldi László, Kovalovszky Miklós, Martinkó András, Benkő László, Terestyéni Ferenc, Balázs János, Herczeg Gyula, J. Soltész Katalin, Török Gábor). A nevek „odaillését" vitatni nem lehet, de meg kell jegyeznem, hogy ebből az

együttesből mégis feltűnik két név hiánya. Az egyik Fónagy Iváné, aki a „Stílus hírértéke" című tanulmányával felvázolta a funkcionális stilisztika egy lehetséges elméleti hátterét (Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1: 91–123); ezt a stílusfelfogást mind a fogalom oktatásában, mind az elemzés gyakorlatában eredményesen lehetett használni. A MSÚ.[2] 14. lapján, ahol arról van szó, hogy „stíluson egyrészt a hangoztatásban, a lexikális és a grammatikai síkon, valamint a szöveg megszerkesztésében jelentkező többletet, járulékos közleményt értjük", igen odaillő lenne utalni erre a tanulmányra. A másik hiányolt név a Szabó Zoltáné, aki igen kiterjedt stilisztikai-szövegtani munkásságot fejtett ki, s nem utolsósorban a Stíluskutató csoport munkáját a konzultációkon való részvételével, recenzióival hathatósan támogatta. Két tényt ezzel kapcsolatban mégis megjegyzek. Tudom, hogy a MSÚ.[2] kézirata hosszan várt a megjelenésre, és Szathmári István csak már nem élő szerzők szövegeiből válogatott. Fónagy Iván 2005-ös, Szabó Zoltán 2007-es halála bizonyára kizárta, hogy a leadott kéziraton bővíteni lehessen. A szerző maga is hiánynak tekintette, hogy ilyen módon a 2008-ban elhunyt Fábián Pál sem kerülhetett be a szöveggyűjteménybe.

A szöveggyűjteménynek két szempontból van ma is létjogosultsága. A nehezen hozzáférhető tanulmányokat tálcán kínálja az olvasónak. Az újabbakról ez már nem mondható el, de csokorba gyűjtésük révén a stílusról, stilisztikáról való gondolkodás íve rajzolódik ki.

2. A „Mellékletek" című részben (451–624) kaptak helyet a szövegekhez fűzött, igen alaposan és gondosan összeállított jegyzetek; itt van a már korábban érintett bibliográfia, a feldolgozott folyóiratok jegyzéke, a rövidítésjegyzék, a mintegy 550 tételt tartalmazó névmutató és az öt és fél lapra terjedő tárgymutató.

Reméljük, hogy a MSÚ.[2] legalább annyi szolgálatot fog tenni a maga célközönségénél, mint tette azt a MSÚ.[1], vagy teszi még ezután is.

Csak sajnálni lehet, hogy a nyomdai kivitelezéssel kapcsolatban van némi rosszérzésünk. Ez főleg a képek minőségére vonatkozik. A raszteres, nem fényes felületen közölt képeken néhány szerző igen rosszul járt. Kulcsár Endre fejtetője belevész a háttérbe, Kovalovszky Miklós erősen beteges benyomást tesz. Nem dicsérhető a facsimile oldalak kivitelezése sem. A majd fél évszázados MSÚ.[1] képei jó minőségűek, a facsimilék világosak, és még színes oldal is található köztük.

Végezetül: mivel köztudomású, hogy milyen nagy az a munka, ami egy ilyen „javított és jelentős mértékben bővített kiadás" megvalósítását jelenti, csak köszönet illetheti Szathmári tanár urat, aki erre a munkára vállalkozott a kötet hasznos volta reményében.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES